

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ Й НАПРЯМКИ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ГАЛУЗІ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

УДК 378.014(477)

Петро Кравченко,
доктор філософських наук, професор,
декан факультету історії та географії
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка

ВИЗНАЧАЛЬНА РОЛЬ ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ В СИСТЕМІ ОСВІТИ УКРАЇНИ

У статті порушуються гострі проблеми гуманітарної сфери вищої освіти в сучасних умовах, зокрема, йдеться про тенденцію технократизації вищої освіти і її помітну дегуманітаризацію. Визначаються проблеми в сучасному суспільстві України, які суттєво впливають на настрої, зміст освіти, перспективи державотворення. Йдеться про проблему людини, котра приходить нині у світ інтенсивного формування інформаційного суспільства та за обставин збереження вельми стійких традицій попереднього століття.

Ключові слова: авторитаризм, громадянське суспільство, дегуманітаризація знання, національні цінності, освіта, технократизм, тоталітаризм.

Процес дегуманітаризації вищої освіти в Україні може перетворитися із формального в реальний. Така стратегічна політика неминуче приведе до формування технократичного мислення у молоді, а у майбутньому до автократизму, тоталітаризму, антидемократичному способу життя та вульгаризації національних цінностей. Яскраві приклади — фашистська Німеччина, сталінізм, маоїзм, радянський тоталітаризм.

В українському суспільстві існує низка гострих проблем, розв'язання яких розраховане не на миттєвість, не на разовість, а на роки, можливо й — на десятиліття. До таких проблем належать, зокрема, наступні:

- різке, одномоментне – зовсім не характерне для сучасної Європи як цивілізаційного взірця для нас – майнове розшарування;
- проблема європейського вибору як проблема будівництва Європи в Україні;

– несформованість відпрацьованої системи суспільного дискурсу стосовно найбільш нагальних питань соціокультурного облаштування;

– криза українського кінематографа та книговидавництва;

– ганебний, цілеспрямований розвал українського села як колиски української нації – а це третина усіх громадян України;

– важка традиція владарюючих в Україні еліт – їх нездатність домовлятися між собою;

– невідділеність влади від бізнесу та продовження корупційної практики у низці галузей суспільного життя;

– гострий екологічний дисбаланс на теренах України;

– відсутність реалізації на нашій землі української національної ідеї, сучасної української мрії – розбудови не дикого, на кшталт XVIII-XIX сторіч, капіталізму, а соціальної – європейського зразка — ринкової економіки;

– війна на Донбасі та анексія Криму;

– проблема ідентичності, котра особливо рельєфно та гостро висвітлюється як соціокультурний розкол українського суспільства під час останніх президентських виборів;

– і, насамкінець, це несформованість у завершеному вигляді громадянського суспільства в Україні, а, відтак, української політичної нації.

Перелік, при бажанні, можна продовжити, проте суть питання зрозуміла. Йдеться про вагому роль гуманітарного знання в процесі розбудови громадянського суспільства в Україні. Величезний вплив цього знання на життя і діяльність людей не викликає жодних сумнівів і актуалізує його осмислення як особливої сфери людської діяльності. Сьогодні людині пропонують безліч псевдонаукових розповідей та містичних культів, критична оцінка яких неможлива без осмисленого знання історії, філософії, етики, естетики, релігії, науки в цілому та її методів. Систематизоване гуманітарне знання є важливим в умовах загострення сучасної глобальної кризи техногенної цивілізації і тенденцій зміни цінностей, на які орієнтуються вчені, інженери, представники різних професій і суспільство в цілому, їх вплив на сучасні уявлення про світ та людину. Провідне місце у цих процесах належить кафедрам гуманітарних наук вищих навчальних закладів, їх вагомій ролі у залученні сучасної молоді до осмислення цих гострих проблем українського сьогодення, становлення їхньої громадянської, критичної та самокритичної свідомості. Внесок цих кафедр у формування самосвідомості молоді завжди, впродовж довгих та насичених драматичними, доленосними для української людини подіями п'яти останніх десятиліть, у визначення саме їхньої громадянської позиції, є просто неоціненним.

Звичайно, коли йдеться про роль кафедр гуманітарних наук у формуванні самосвідомого індивіда, його ціннісних орієнтацій та світоглядної позиції, то не можна применшувати значущість теоретико-пізнавальної та логіко-методологічної підготовки майбутніх фахівців. Проте вивчення різними за фахом студентами соціально-гуманітарних дисциплін – це також і перетворення внутрішнього світу кожного із них, кожної особистості, і формування творчих особистостей, креативних здатностей людини, і, нарешті, це допомога не лише у плані професійного, але передовсім життєвого вибору кожного майбутнього фахівця.

Центральним же, показником є внесок кафедр гуманітарних наук у формування саме громадянської позиції молодих науковців, їх критичної й відрефлексованої, принципово гуманістично зорієнтованої, свідомості. Бо, з одного боку, питання становлення громадянського суспільства залишається дуже гострою проблемою, котра вимагає значних зусиль із її розв'язання, а, з іншого, йдеться про те, що в умовах інформаційного суспільства роль і значущість позиції саме молоді буде постійно і неухильно зростати.

Але при цьому залишаються проблеми, центральною серед яких є питання про те, як зберегти, як не розтратити цей надбаний значними зусиллями потенціал кафедр соціально-гуманітарної освіти в Україні, і усього загалу викладачів гуманітарних дисциплін. Бо це не питання про те, будуть ці викладачі з роботою чи ні. Йдеться про речі набагато суспільно вагоміші та принципові.

Відтак, йдеться про те, що становлення громадянина, його прагнення до обстоювання своєї національної і просто людської гідності, засвідчені на Майдані, зовсім не є завершеним, доконаним фактом. До повного ствердження на українській землі громадянського суспільства, розв'язання проблеми особистісної та національної самоідентифікації, як видається, попереду іще непростий та, мабуть, довготривалий шлях. Але промислювати передумови, засадничі підвалини цього громадянського суспільства та закладати ці підвалини потрібно уже зараз. І роль гуманітарної освіти при цьому є якщо не визначальною, то, принаймні, не останньою.

Отже, йдеться про проблему людини, котра приходить нині у світ за умов інтенсивного формування інформаційного суспільства та за обставин збереження вельми стійких традицій попереднього сторіччя – традицій етатизму та авторитаризму, аж до тоталітаризму, традицій здегуманізованого, деморалізованого та бюрократизованого технократичного суспільства.

Суспільства, у якому сцієнтистські настрої, абсолютизація ролі у суспільній життєдіяльності науково-технічного прогресу значною мірою перекреслює, виштовхує на задвірки усі засадничі цінності

європейської цивілізації, ідеали громадянського суспільства, себто ідеали свободи, справедливості, солідарності. Суспільства, де підспудно починає стверджуватися думка, що бути гарним фахівцем у своїй окремій галузі (учителем, лікарем, інженером, спеціалістом із біотехнологій, матеріалознавцем, будівельником тощо) – без повноцінної гуманітарної підготовки є цілковито достатнім для сучасного життя.

Гуманітарна ж освіта, включаючи курси із філософії та її історії, економічної теорії, правознавства, культурології, етики, естетики, логіки, релігієзнавства починає розумітися як марнування часу. Раніше лунали розмови про необхідність скорочення годин на їх освоєння у вузівських та аспірантських програмах, як і про відміну кандмінімуму із філософії взагалі, заміну її загального, принципово гуманістично зорієнтованого, зверненого до душі та серця, спрямованого на плекання духовності курсу на сцієнтистський по суті курс історії науки. Нині ж ці розмови втілюються у реальному навчальному процесі шляхом, наприклад, видання наказів Міністерства освіти і науки України «Про організацію вивчення гуманітарних дисциплін за вільним вибором студента» [1] згідно з яким ряд світоглядно орієнтованих гуманітарних дисциплін виводиться поза межі нормативної частини плану:

– «Про структуру освітньо-професійних програм та навчальних планів підготовки бакалаврів»: Наказ МОНУ від 10.02.2010 № 101 [2];

– «Про Концепцію організації підготовки магістрів в Україні»: Наказ МОНУ від 10.02.2010 № 99 [3];

– «Про затвердження Примірною положення про міжгалузеву індивідуалізовану гуманітарну освіту»: Наказ МОНУ від 10.02.2010 № 101 [4]. На даний час ці накази не відмінені, навіть введено в дію ряд нових.

При цьому, що найбільш прикро, ігнорується принциповий світовий та вітчизняний досвід минулого сторіччя, котре було позначене цілою низкою гуманітарних катастроф, практиками тоталітарних та авторитарних режимів.

Ігнорується урахування також глибинних причин цього досвіду, серед яких не останнє місце посідає гоніння на гуманітарну думку й інтелігенцію (згадаймо хоча б ленінсько-сталінський, гітлерівський, маоїстський досвід).

Останнє особливо стосується України, по якій більшовицький режим пройшовся найбільш страхітливим чином. Згадаймо хоча б розстріляне українське відродження, суцільне нищення усього загалу української інтелігенції (наукової, художньої, освітянської, технічної, духовенства тощо) у 1930-ті роки, систему доносів, тортур у катівнях НКВС, концтабори ГУЛАГу, розкуркулювання та три штучні

Голодомори в Україні, особливо голодомор 1932–1933 років із 7-10 млн. прямих, без урахування демографічних наслідків, смертей українських селян.

Згадаймо також довоєнний Інститут філософії, котрий був репресований до останньої людини. Згадаймо гоніння на українську інтелігенцію у 1940–1950-ті роки, а також у роки брежнєвського правління. Згадаймо, зрештою, гнітючу моральну та духовну взагалі атмосферу зовсім близьких часів – кучмівської доби та доби Януковича.

Зараз усе це нібито забулося, мовби це було на іншій планеті, в іншій, позаземній цивілізації, а не відбувалося із нашими ж людьми та нами самими і у зовсім ще не віддалені від нас часи.

Проте є така особливість людської психіки: пошвидше забути усе погане, усі негаразди. Не слід при цьому лишень забувати, що негаразди мають властивість повертатися. А щоб цього не відбулося, то треба зліквідувати причини їх виникнення. І серед них одну із визначальних – ігнорування гуманітарного знання (історичного, літературознавчого, економічного, правознавчого, філософського тощо).

Тому питання того, чи будуть викладатися у вузах та аспірантам курси філософії, культурології, етики, естетики, логіки, релігієзнавства, економічної теорії, правознавства – це, ще раз підкреслимо, не питання того, будуть із роботою викладачі цих предметів чи ні.

Ідеться про речі більш визначальні та принципові – чи матиме українське суспільство гуманістичну перспективу, чи ствердиться у ньому нормальне українське світосприймання та засадничі європейські цінності, чи буде воно убезпечене від усіх можливих рецидивів авторитаризму та тоталітаризму, сталінського чи пом'якшеного – брежнєвського, кумівського чи януковичького зразка.

Так стоїть питання і саме так воно повинно обстоюватися від усіх можливих наскоків у плані обмеження годин викладання гуманітарних дисциплін, роль яких є просто незамінною. Відтак, щоб уберегтися від рецидивів тоталітаризму, абсолютно недостатньо готувати у вузах, коледжах та технікумах просто «технарів». Це пряма дорога до нових форм етатизму та авторитаризму.

Слід виховувати саме особистості, самосвідомих громадян України, яким би були близькими, органічними і гуманістичні ідеали, і етичні та естетичні принципи та норми, і системні знання про зміст, форми діяльності, методи роботи сучасних релігійних організацій, знання релігієзнавства. І тут без філософських дисциплін (загальних, прикладних, типу етики, історії культури, естетики, логіки тощо) ніяк не обійтися. Як не обійтися і без дискусій на семінарських заняттях,

котрі є важливою лабораторією суспільного дискурсу, а отже, складають вагому передумову становлення майбутніх повноцінних громадян України.

Про це яскраво засвідчує досвід ФРН, де у кінці 1940-их років, виходячи із уроків нацизму, на рівні бундестагу був прийнятий закон про 50-відсоткове викладання гуманітарних дисциплін у технічних вузах (типу наших КПІ чи наргоспу) і була чітко, на рівні загальнодержавного законодавства, закріплена процентовка викладання гуманітарних дисциплін, зокрема філософії, етики, естетики та історії німецької культури.

І ті, хто нині в Україні зазіхає на викладання гуманітарних дисциплін у вузах та технікумах, а також для аспірантів та пошукувачів, це просто обмежені, недалекі люди. А в принципі, люди – які не можуть мислити по-державному. Бо ж думка про те, що у добу інформаційного суспільства потрібні лише нові технології і наука, яка виключно їх обслуговує, і не потрібна високочола, високопрофесійна філософська освіта – ця думка по меншій мірі хибна.

І у цьому плані, треба іще раз підкреслити, роль і значущість кафедр філософії, загалом кафедр гуманітарного циклу, котрі вносять помітний, вагомий внесок у формування якраз особистості наукової еліти України, її адекватної світоглядної позиції та ціннісних орієнтацій. Відтак, ці кафедри є форпостом гуманітарної освіти в Україні, і саме так, а не інакше, враховуючи історичний досвід та перспективи існування нашого народу – оптимістичні чи потьмарені. Так повинно бути завжди.

Зрештою потрібно підкреслити, що питання про визначальну роль гуманітарної освіти зокрема викладання курсів філософії, економічної теорії, правознавства, історії Української культури, етики, естетики, логіки, релігієзнавства стали предметом обговорення не однієї науково-практичної конференції. Учені підкреслюють, що ідеологічний вакуум, який утворився після краху радянської ідеології, демократизація життя і свобода інформації стали причинами появи великої кількості різноманітних центрів ідеологічної пропаганди, у тому числі і релігійної. Вільна діяльність в Україні релігійних місіонерів з різних країн, чисельні релігійні та псевдорелігійні об'єднання, серед яких є і дуже небезпечні, дезорієнтують людину, особливо молоду, і можуть стати причиною її неадекватної, девіантної та асоціальної поведінки. Все це робить, наприклад, курс релігієзнавства надзвичайно актуальним, бо він надає об'єктивні і системні знання про зміст, форми діяльності і методи роботи сучасних релігійних організацій і формує чіткі світоглядні орієнтири. Знання релігійного контексту соціальних, історичних і культурних феноменів

надзвичайно важливе для наукової роботи. Поза цим контекстом науковий аналіз буде абстрактним і неповноцінним, тому знання релігієзнавства є необхідною складовою частиною наукової підготовки фахівця-гуманітарія. Вивчення курсу релігієзнавства дає можливість аналізувати релігію як соціальне явище, як багатогранний елемент духовної культури людства, виробляти толерантну позицію на основі плюралізму поглядів і концепцій, чітко формулювати власні думки із релігійних питань і аргументовано доводити їх.

Це сприяє розвитку теоретично-концептуального мислення на основі знань з історії релігії, формує навички аналізу сучасних релігійних вірувань та інституцій, спираючись на знання доктринально-догматичних особливостей різних релігій.

А чи можлива взагалі вища освіта без знання етики? Наприклад, професійної етики учителя, етики лікаря чи юриста? Як філософська дисципліна, етика розглядає проблеми моралі з точки зору її сутності, генезису, структури, закономірностей функціонування. Етичні знання пояснюють ціннісний зміст вчинків і моральної практики взагалі, сенсожиттєві пошуки людини, орієнтують поведінку особистості на вищі моральні цінності.

Необхідність цієї науки безперечна. Впродовж багатьох століть люди мріяли про щасливе, благополучне життя, наповнене високим сенсом, засноване на ідеалах добра, справедливості, вірності, честі, порядності, товариської взаємодопомоги. Особливо гостро проблема місця і ролі моральних цінностей у суспільному житті постала у ХХ – на початку ХХІ століттях, коли, вочевидь, найвидатніші досягнення технічного прогресу обертаються катастрофічними наслідками для людини. Ця ситуація загострюється нині в умовах широкого використання і впровадження нових інформаційних технологій у всі сфери суспільного життя. Швидко змінюються образ сучасного світу, характер і спосіб людського спілкування, виробничої діяльності. Хід історичного процесу стає непередбачуваним. Забуття смисложиттєвих проблем обертається втратою віри в людину, усвідомленням її безсилля і нікчемності перед грандіозними досягненнями цивілізації.

Вивчаючи етичну проблематику, розкриваючи її специфічні особливості, етика показує місце і роль моралі в людській культурі. Вона доводить, що мораль існує не просто як відносно самостійна сфера суспільного життя людини, а фактично пронизує гуманістичним змістом всі сфери духовної культури. Етика завжди прагнула до теоретичного осмислення ціннісних поведінкових і смисложиттєвих проблем людини: як і в ім'я чого потрібно жити? На що орієнтуватися? У що вірити і до чого прагнути? На цій підставі великий гуманіст ХХ століттях А. Швейцер утверджував, що «культура і є етика».

Пояснюючи духовний світ особистості і впливаючи на його формування, мораль є складовою частиною світогляду. Саме етичне знання обґрунтовує цілі практичної діяльності, уявлення про добро і зло у вигляді ідеалів, моральних принципів та норм поведінки. Етика допомагає людині зорієнтувати норми своєї поведінки відповідно до найвищих взірців моральності, знаходити правильні рішення в складних конфліктних ситуаціях, учить критично аналізувати свої наміри і вчинки, бути об'єктивним у самооцінці.

Чи візьмемо естетику, як філософську дисципліну, що розглядає проблему естетичного з точки зору його сутності, генезису, структури, закономірностей функціонування. Будучи наукою про становлення чуттєвої культури людини, про принципи освоєння нею дійсності за законами краси, гармонії, досконалості, естетика дозволяє зробити практичні висновки щодо формування в людини здатності діяти відповідно до цих законів у будь-яких сферах її активності.

Естетична освіта – світоглядний орієнтир особистості, фундамент її творчих установок на відображення і вдосконалення світу відповідно до вищих гуманістичних ідеалів. Процес пізнання і збагнення світу людиною відповідно до критеріїв прекрасного – в ідеалі є процесом самопізнання людини, що сприяє виявленню її людської сутності. Естетика дає не тільки теоретичні знання, але і формує емоційний ряд духовних ідеалів і ідей, що викликають почуттєво-гуманістичний відгук на всю предметно-діяльнісну реальність. Естетика відтворює прагнення людини до піднесеного, формує естетичний смак, почуття прекрасного, здатність розуміти і сприймати мистецтво і естетику повсякденного життя.

Естетичні знання і вміння дозволяють створювати різноманітні якісні предмети та речі для задоволення потреб людей, надавати їм довершеної форми, котра віддзеркалює їхню красу. Але це можливо реалізувати за умови сформованості та розвитку всіх граней естетичних рис людини, що набуваються у процесі вивчення курсу естетики. Естетичні потреби, естетичний смак і естетичний ідеал утілюються через естетичне почуття в процесі сприйняття, оцінювання та створення різноманітних естетичних цінностей.

На жаль, учені залишаються непочутими. Нищівна руйнація гуманітарного знання продовжується ще більшими темпами про що говорить славнозвісний наказ № 642 Міністра освіти і науки України від 09.07.2009 року «Про організацію вивчення гуманітарних дисциплін за вільним вибором студента» [1].

Неможливо розбудувати незалежну українську державу без послідовного і обов'язкового вирішення цих нагальних проблем. І, у свою чергу, розв'язання цих стратегічних завдань в Україні неможливе без залучення сучасної молоді до їх осмислення і реалізації. Молоді, яка має сформовану громадянську позицію, високу

моральність, глибоке розуміння соціально-політичної, економічної та правової сфер життєдіяльності суспільства, місця України у системі міжнародних відносин.

Список використаних джерел та літератури

1. Про організацію вивчення гуманітарних дисциплін за вільним вибором студента: Наказ МОНУ від 09.07.2009 № 642 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до дж.: <http://tos.net.ua/uk/zakonodatelstvo-monu/387-2009.html>

2. Про структуру освітньо-професійних програм та навчальних планів підготовки бакалаврів: Наказ МОНУ від 10.02.2010 № 101 [Електронний ресурс]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до дж.: http://www.mon.gov.ua/main.php?query=newstmp/2010_1/18_02/2/

3. Про Концепцію організації підготовки магістрів в Україні: Наказ МОНУ від 10.02.2010 № 99 [Електронний ресурс]. — Режим доступу до дж.: www.mon.gov.ua/newstmp/2010_1/15_02/1/nakaz_mon_99.doc

4. Про затвердження Примірного положення про міжгалузеву індивідуалізовану гуманітарну освіту: Наказ МОНУ від 10.02.2010 № 101 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до дж.: www.mon.gov.ua/newstmp/2010_1/13_02/2/nakaz_mon_108.doc

УДК 821.09(477.53)(092)

Людмила Бабенко,

*докторка історичних наук, професорка кафедри історії України
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка*

ВІДГОМІН «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» В ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ ПОЛТАВСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА ЛЕОНІДА БРАЗОВА

У статті аналізуються проблеми вітчизняної історії періоду «великого терору» через його осмислення в художній літературі письменником Леонідом Бразовим, який став жертвою сфабрикованої кримінальної справи. Акцентована увага на особливостях репресивної державної політики на початку радянсько-німецької війни, її жертвах та передумовах виникнення атмосфери нагнітання суспільної напруги і страху репресій.

Ключові слова: «великий терор», репресії, письменник Леонід Бразов, органи державної безпеки, чекіст.

У недалекому минулому вітчизняна історична наука, керуючись історико-соціологічним методом аналізу, займалася розкриттям макроісторичних процесів, у контексті яких доля індивідуума